DAROMADLAR VA XARAJATLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING USLUBIY ASOSLARI

Aymuxammedova Amina Kakajanovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, “Korporativ iqtisodiyot va boshqaruv” kafedrasi katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.18629048

Annotatsiya. *Maqolada daromadlar va xarajatlarni boshqarish samaradorligini baholashning uslubiy asoslari yoritiladi. Baholashning maqsadi korxona moliyaviy natijasi qanday shakllanayotganini aniqlash, daromad manbalarining barqarorligi va sifati, xarajatlar tuzilmasining maqbulligi, resurslardan foydalanish natijadorligi hamda boshqaruv qarorlarining iqtisodiy samarasini o‘lchashdan iborat.*
Kalit so‘zlar: *daromad, xarajat, boshqaruv hisobi, samaradorlik, byudjetlashtirish, chetlanish tahlili, rentabellik, pul oqimi, mas’uliyat markazi, ko‘rsatkichlar tizimi.*
Abstract. *The article highlights the methodological foundations for evaluating the effectiveness of income and expense management. The purpose of the evaluation is to determine how the company’s financial result is formed, assess the stability and quality of income sources, the optimality of cost structure, the efficiency of resource utilization, and measure the economic effectiveness of managerial decisions.*
Keywords: *income, expense, management accounting, efficiency, budgeting, variance analysis, profitability, cash flow, responsibility center, system of indicators.*
Аннотация. *В статье раскрываются методологические основы оценки эффективности управления доходами и расходами. Цель оценки состоит в том, чтобы определить, как формируется финансовый результат предприятия, оценить устойчивость и качество источников доходов, оптимальность структуры расходов, результативность использования ресурсов, а также измерить экономическую эффективность управленческих решений.*
Ключевые слова: *доход, расход, управленческий учет, эффективность, бюджетирование, анализ отклонений, рентабельность, денежный поток, центр ответственности, система показателей.*

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning barqaror faoliyat yuritishi va raqobatbardoshligini ta’minlashda daromadlar va xarajatlarni samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxona moliyaviy natijalari, avvalo, daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni oqilona rejalashtirish hamda nazorat qilish jarayonlariga bevosita bog‘liqdir. Shu sababli daromadlar va xarajatlarni boshqarish samaradorligini baholash masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy faoliyatni boshqarishda zamonaviy uslubiy yondashuvlar va tahliliy vositalardan foydalanish korxonaning moliyaviy holatini to‘g‘ri baholash, ichki imkoniyatlarni aniqlash hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi. Ayniqsa, daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi nisbatni tahlil qilish, ularning tarkibi va dinamikasini o‘rganish boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Daromadlar va xarajatlarni boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligi, investitsion jozibadorligi hamda raqobat ustunligini belgilovchi tayanch yo‘nalishlardan biridir. Daromadlar bozor talabi, mahsulot sifati, narx siyosati, savdo kanallari va mijozlar bilan ishlash madaniyatiga bog‘liq bo‘lsa, xarajatlar ishlab chiqarish texnologiyasi, resurslardan foydalanish intizomi, ta’minot zanjiri, mehnat unumdorligi, boshqaruv tartiblari va risklarni boshqarish darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun daromadni ko‘paytirish yoki xarajatni kamaytirish bo‘yicha har qanday qaror, avvalo, uning iqtisodiy natijasi va barqarorligi nuqtai nazaridan baholanishi lozim.

Samaradorlikni baholash masalasi amaliyotda ko‘pincha foyda va rentabellik bilan cheklanib qoladi. Bunday yondashuv tezkor xulosa chiqarishga yordam beradi, biroq boshqaruv sifatini chuqur ochib bermaydi. Bir korxona foydani oshirishi mumkin, ammo pul oqimi yomonlashgan bo‘lishi ehtimoli bor. Yoki daromad o‘sgandek ko‘rinsa ham, bu o‘sish yuqori chegirmalar, kechiktirilgan to‘lovlar yoki riskli debitorlik hisobiga yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. Xuddi shuningdek, xarajat qisqartirilgan bo‘lsa ham, u mahsulot sifatining pasayishi, ta’mirlash xarajatlarining keyinchalik keskin oshishi yoki mijozlar yo‘qotilishi orqali yashirin zarar keltirishi mumkin. Demak, baholash tizimi ko‘p mezonli va muvozanatli bo‘lishi talab etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Daromadlar va xarajatlarni boshqarish samaradorligi tushunchasi, avvalo, boshqaruvning maqsadlari bilan bog‘lanadi. Strategik darajada maqsad barqaror o‘sish, bozor ulushini saqlash, investitsion jozibadorlik va risklarni muvozanatlashdan iborat. Operatsion darajada esa maqsad reja ko‘rsatkichlarini bajarish, resurs sarfini me’yorlashtirish, ishlab chiqarish va sotish jarayonlaridagi yo‘qotishlarni kamaytirish, hamda pul oqimlarini izchil ta’minlashdir. Shu sababli baholash uslubiyoti ikki darajani birlashtirishi kerak: strategik indikatorlar korxona yo‘nalishini ko‘rsatadi, operatsion indikatorlar esa kundalik boshqaruv sifatini aniqlaydi.

Baholash obyekti sifatida uchta yadro yo‘nalish ajratiladi. Birinchi yo‘nalish daromadlarni boshqarish samaradorligi bo‘lib, bunda daromadning miqdori bilan birga uning sifati, tarkibi va barqarorligi tahlil qilinadi. Daromad sifati deganda daromadning takrorlanish darajasi, mijozlar portfeli diversifikatsiyasi, mahsulotlar rentabelligi, narx va hajm omillari muvozanati, hamda to‘lov intizomi tushuniladi. Ikkinchi yo‘nalish xarajatlarni boshqarish samaradorligi bo‘lib, bunda xarajatlarning tuzilmasi, doimiy va o‘zgaruvchan qismlar nisbati, normativlardan chetlanishlar, jarayonlar bo‘yicha yo‘qotishlar va boshqariladigan xarajat ulushi baholanadi. Uchinchi yo‘nalish daromad va xarajatlar o‘zaro bog‘liqligi bo‘lib, bunda marjinal daromad, rentabellik, operatsion leverej, tannarx dinamikasi, hamda pul oqimi natijadorligi ko‘rib chiqiladi.

Baholashning ma’lumotlar bazasi boshqaruv hisobi va moliyaviy hisobotga tayangan holda shakllanadi. Moliyaviy hisobot umumiy natijani beradi, boshqaruv hisobi esa jarayonlar kesimida sabablarni ochib beradi. Shuning uchun baholash tizimida segmentlar, mahsulotlar, mijozlar, loyihalar, hududlar yoki mas’uliyat markazlari bo‘yicha ma’lumotlar bo‘lishi zarur. Mas’uliyat markazlari yondashuvi xarajatlar va daromadlar bo‘yicha javobgarlikni aniq taqsimlaydi va baholashni adolatli qiladi. Bunda xarajat markazi, daromad markazi, foyda markazi va investitsiya markazi kabi bo‘linmalar ajratiladi. Har bir markaz uchun o‘lchanadigan va ta’sir etilishi mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichlar tanlanadi.

Samaradorlikni baholash ko‘rsatkichlari tizimini tuzishda bir nechta uslubiy tamoyillar muhim. Birinchi tamoyil mazmuniy moslik bo‘lib, indikatorlar boshqaruv maqsadi va qarorlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak. Ikkinchi tamoyil o‘lchovliligi bo‘lib, ko‘rsatkichlar aniq hisoblanishi, manbalari ishonchli bo‘lishi talab etiladi. Uchinchi tamoyil taqqoslanuvchanlik bo‘lib,

vaqt bo‘yicha, reja bilan, bozor mezonlari bilan yoki raqobatchilar bilan qiyoslash imkonini berishi zarur. To‘rtinchi tamoyil muvozanat bo‘lib, faqat foyda yoki faqat xarajatni emas, daromad sifati, risk, pul oqimi, resurs unumdorligini ham qamrab olishi lozim. Beshinchi tamoyil tezkorlik bo‘lib, ko‘rsatkichlar boshqaruvga vaqtida signal berishi kerak, aks holda nazorat kechikadi [1].

Daromadlarni boshqarish samaradorligini baholashda eng avvalo daromad dinamikasi va tarkibi tahlil qilinadi. Daromad o‘sishi hajm o‘sishi yoki narx o‘zgarishi hisobiga yuz berishi mumkin. Shuning uchun hajm effekti va narx effekti ajratiladi, shuningdek assortiment effekti ham hisobga olinadi. Daromadning mahsulotlar bo‘yicha rentabelligi, yuqori marjali mahsulot ulushi, mijozlar bo‘yicha konsentratsiya darajasi, debitorlik aylanishi va undirish intizomi daromad sifati mezonlariga kiradi. Bunday tahlil daromadning faqat ko‘payganini emas, qanchalik barqaror va xavfsiz ekanini ham ko‘rsatadi. Daromadni boshqarishning amaliy samaradorligi ko‘pincha savdo xarajatlari va marketing xarajatlarining qaytimi orqali ham baholanadi. Bunda sotishdan tushgan qo‘shimcha daromad, mijozni jalb qilish qiymati, mijozni ushlab qolish ko‘rsatkichlari va chegirmalar siyosatining natijasi tahlil qilinadi.

Xarajatlarni boshqarish samaradorligini baholashda xarajatlarni tasniflash va boshqariluvchanlik darajasini aniqlash muhim. Xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchan, to‘g‘ridan to‘g‘ri va bilvosita, ishlab chiqarish va davr xarajatlari, hamda boshqariladigan va boshqarilmaydigan turlarga ajratiladi. Bunday tasnif boshqaruvga qaysi xarajatlar qisqa muddatda optimallashtirilishi, qaysilari esa strategik o‘zgarish talab qilishini ko‘rsatadi. Masalan, doimiy xarajatlarni qisqa muddatda keskin kamaytirish ko‘pincha ishlab chiqarish quvvatiga yoki sifatga zarar yetkazishi mumkin. O‘zgaruvchan xarajatlar esa me’yorlashtirish, texnologik intizom va ta’minot samaradorligi orqali boshqariladi [2].

Baholashning markaziy instrumentlaridan biri byudjetlashtirish va chetlanish tahlilidir. Reja ko‘rsatkichlari daromad va xarajatlar bo‘yicha mas’uliyatni belgilaydi, amaldagi natijalar esa boshqaruv intizomini ko‘rsatadi. Chetlanishlarni faqat miqdoriy emas, sababiy tahlil qilish lozim. Xarajat chetlanishi narx chetlanishi va sarf chetlanishiga ajratiladi, ishlab chiqarish hajmi chetlanishi, samaradorlik chetlanishi, assortimenti chetlanishi kabi omillar hisobga olinadi. Shu tarzda baholash boshqaruv qarorini aniq nuqtaga yo‘naltiradi: muammo resurs narxida bo‘lishi mumkin, yoki normadan ortiq sarfda, yoki ishlab chiqarish texnologiyasida, yoki logistika zanjirida.

Daromad va xarajatlar o‘zaro bog‘liqligini baholash uchun marjinal yondashuv muhim rol o‘ynaydi. Marjinal daromad sotishdan tushgan tushumdan o‘zgaruvchan xarajatlarni ayirish orqali aniqlanadi va doimiy xarajatlarni qoplash hamda foyda yaratish imkonini ko‘rsatadi. Marjinal daromad asosida zarar ko‘rmaslik nuqtasi, xavfsizlik zaxirasi va operatsion leverej baholanadi. Operatsion leverej yuqori bo‘lsa, sotishdagi kichik pasayish foydani keskin kamaytirishi mumkin. Bu riskni baholashdir. Demak, samaradorlik bahosi risk mezonlarini ham o‘z ichiga olishi kerak [3].

NATIJALAR

Rentabellik ko‘rsatkichlari baholash tizimining majburiy qismi hisoblanadi. Sotish rentabelligi, aktivlar rentabelligi, o‘z kapital rentabelligi, mahsulot rentabelligi, hamda xarajat rentabelligi boshqaruv samaradorligini turli kesimlarda ko‘rsatadi. Biroq rentabellikni baholashda bir jihat muhim: rentabellikning o‘sishi doimo samaradorlik ortgani degani emas. Masalan, narx oshishi rentabellikni ko‘tarishi mumkin, lekin bozor ulushini yo‘qotish hisobiga kelgusi daromad barqarorligini pasaytirishi ehtimoli bor. Shu sababli rentabellik ko‘rsatkichlari sotish hajmi, mijozlar oqimi, sifat indikatorlari va pul oqimi bilan birga tahlil qilinishi zarur [4].

Pul oqimlari indikatorlari daromad va xarajatlar boshqaruvida yashirin muammolarni tez fosh qiladi. Hisoblangan foyda bor, ammo pul tushumi sust bo‘lsa, debitorlik siyosati yoki to‘lov intizomi muammo bo‘lishi mumkin. Xarajatlar qisqargan, ammo operatsion pul oqimi yomonlashgan bo‘lsa, zahiralar boshqaruvi yoki oldindan to‘lovlar mexanizmi noto‘g‘ri ishlayotgan bo‘lishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun operatsion pul oqimi, pul konversiya sikli, debitorlik va kreditorlik aylanishi, zahiralar aylanishi baholash tizimida alohida o‘rin egallashi kerak.

Samaradorlikni integral baholash metodikasi amaliyotda qulay natija beradi, chunki u ko‘plab ko‘rsatkichlarni yagona xulosaga keltiradi. Integral baholash uchun indikatorlar tanlanadi, ularning yo‘nalishi aniqlanadi, normallashtirish amalga oshiriladi, so‘ng vazn koeffitsientlari berilib umumiy indeks hisoblanadi. Vaznlarni belgilashda strategik ustuvorliklar inobatga olinadi, masalan barqaror pul oqimi ustuvor bo‘lsa, pul oqimi indikatorlarining vazni yuqori bo‘ladi. Biroq integral baholashni mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish noto‘g‘ri. U boshqaruvga signal beradi, keyingi bosqichda omilli tahlil orqali sabablar chuqur ochib berilishi kerak [5].

XULOSA VA MUNOZARA

Daromadlarning barqaror o‘sishini ta’minlash va xarajatlarni maqbullashtirish orqali foyda hajmini oshirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash hamda korxonaning bozor sharoitlariga moslashuvchanligini kuchaytirish mumkin. Daromadlar va xarajatlarni boshqarish samaradorligini baholash korxona moliyaviy natijasini shakllantirish jarayonini boshqariladigan holatga keltiradigan uslubiy instrumentdir. Baholash tizimi foyda va rentabellik bilan cheklanib qolmasdan, daromad sifati, xarajatlarning boshqariluvchanligi, byudjet intizomi, chetlanishlar tahlili, marjinal ko‘rsatkichlar, pul oqimlari hamda risk indikatorlarini qamrab olishi zarur. Uslubiy jihatdan baholashda ko‘rsatkichlar tizimini maqsadga mos tanlash, ishonchli ma’lumotlar bazasini yaratish, taqqoslash va omilli tahlilni yo‘lga qo‘yish, integral baho orqali umumiy holatni baholash hamda natijani aniq boshqaruv qarorlariga bog‘lash asosiy shart hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Vahabov A.V. Moliyaviy menejment. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
2. Xojiyev B.D. Korxona moliyasi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019.
3. Abdullayev Yo.A. Moliyaviy tahlil va rejalashtirish. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021.
4. Ibragimov A.R. Daromad va xarajatlarni boshqarish asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018.
5. Tursunov B.O. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot. – Toshkent: Moliya, 2020.